

ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ *)

Այդպիսի «ծակերով» կամ քարանձաւներով է ծածկուած Կորիւս գետի ամբողջ ձորը. երևի այդտեղից է «Ձագեձոր» հին անունը, որ թրքական աղաւաղ արտասանութեամբ (ծ, ծ հնչիւններ նրանք չունեն), դառել է Զանգեզուր:

Այժմեան Զանգեզուր գաւառի մէջ մտնում են հին Սիւնեաց աշխարհի տասներկու գաւառների մասը: Դրանցից մէկով մենք արդէն անցանք. Արցախին սահմանակից այդ Աղահէճք կոչուած գաւառը բռնում էր, հաւանականօրէն, Հաբարի գետի վերին աւազանը: Այդ գետի օժանդակ Զաբդից յետոյ մենք մտանք Հաբանդ գաւառը, որի կենտրոնում է Կորիւսը:

Ամբողջ օրը երկինքը ամպամած էր, եղանակը զովները հասանք քաղաք սկսեց անձրև մաղել: Դիմացի լեռները ծածկուած էին մշուշի թանձր քողով:

Կառապանս յայտնեց որ այդ փոքրիկ նոր քաղաքում դոյութիւն ունեն երկու հիւրանոց. «Կոնկուրենցիա» և «Պրոգրեսս»:

—Ո՞րն է լաւը:

—«Կոնկուրենցիան», աղա:

Գաղափար չունենալով կորիսեցիկների պրոգրեսսի մասին, աւելի մատչելի համարեցի նրանց մերկանտիլ:

*) Ցես «Մուրճ», № 10.

հասկացողութեան՝ կոնկուրենցիան... Եւ խսկապէս ինչ առաջագիմութիւն կարող էր լինել մօտ 3 հազար աղքատ բնակութիւն ունեցող մի զուտ հայկական քաղաքում, ուր ոչ մի օրինակ հայ ամսագիր չի ստացուում: Ջարմանալի չափ» կ'ասի ընթերցողը, որ լսել է թէ՝ գործածած սապոնի բանակութեամբ են օրոշում «քաղաքակրթութիւնըն ու պրոգրեսսը»... — Հոգ չէ. ով որոշ շրջոնների սիրահար է, թող այդպէս էլ շարունակի մտածել. ինձ թւում է որ իմ մաշտաբը որոշ մորալ տեսակէտներով աւելի պակաս ճշտութիւն չունի, քան ձեր սապոնն ու անուշահոտ ջրերը... Ասենք «կոնկուրենցիայում» ինձ սպասում էր ոչ անուշ բուրմունք, այլ գարշահոտութիւն, չգիտեմ ինչ կը գտնէի՝ Պրօգրեսսում...:

Իմ իջեանած հիւրանոցը զետեղուած էր քարուկրեց շինած մի երկյարկանի կոկիկ տնում, որինման էին այդ նոր քաղաքի ուղիղ և լայն փողոցների համարեա բոլոր շինութիւնները, բոլորն էլ Ղարաբաղի մայրաքաղաք Շուշու ճարտարապետական ոճի հետեւողութեամբ:

Ջարմանալի էլ չէ որ Շուշին, կամ ինչպէս ժողովուրդն է ասում՝ «Ղալան», այդպէս մեծ ազդեցութիւն ունի Կորիսի վրայ. Ղարաբաղի մայրաքաղաքը միակ «քաղաքակրթութեամբ» կէտն է, որի հետ պոստ-հեռագրական յարաբերութիւն ունի Ջանգեղուր գաւառի կենտրոն Կորիսը: Ամբողջ գաւառում, որ բռնում է 6,743 քառ. վերստ տարածութիւն, ուր կան 426 բնակավայրեր և 145,653 ազգաբնակութիւն,*—այլևս ոչ մի կէտ չկայ, որ պոստ-հեռագրական հաղորդակցութեամբ միացած լինի ոչ միայն դրսի աշխարհի, այլև նոյնիսկ իր վարչական կենտրոն «Գերիւսիի» հետ:

Կորիսում վերջանում են պոստն ու հեռագիրը: Եթէ ձեզ հարկաւոր է նամակ ուղարկել, դիցուք Հին-Նախիջևան, որ գտնւում է հարեւան գաւառում և Կորիսից շատ լինի հեռու 110 վերստ,—դուք պէտք է առաջուց:

*) Кав. Кал. 1904.

իմանաք, որ պոստը տանելու է ձեր նամակը նախ Շուշի, Եւլախ, Թիֆլիս, Ալեքսանդրոպոլ, Երևան և ապա միայն Նախիջևան։ Ուրեմն, 110 վերստ անցնելու փոխարէն ձեր նամակը պտտելու է մերձաւորապէս 800 վերստ և լաւ է եթէ տասներորդ օրը նա տեղ հասնի։ Այն էլ պէտք է ի նկատի ունենաք որ պոստը չաբաթը միայն երկու անգամ է դնում գալիս Կորիս։ Ասե՛նք մեր գաւառական քաղաքներից շատերի համար դա նորմալ երեւոյթ է։

Տեղացիները դիտեն որ դեռ անցեալ դարի 60-ական թուականներին ծրագրուած է եղել՝ միացնել Նախիջևանը Կորիսի հետ պոստային ճանապարհով, նոյնիսկ շինուել է ճանապարհի մի մասը Նախիջևանից մինջև Զանգեզուրի սահմանի մօտ դռնուղ Բիչանադը, որ ծառայում է Նախիջևանի չինովիկների համար իբրև ամառանոց, սակայն Բիչանադից դէնը ճանապարհը մնում է մինչև օրս չշինուած, թէև այդ մնացածը հազիւ 60 վերստ տարածութիւն բռնի։ Աւելորդ է երկարաբանել թէ ի՞նչ կուլտուրական և տնտեսական օգուտներից է զրկում գաւառը հաղորդակցական այդ աղքատութիւնից և թէ իսկական պրոգրեսսը այս կողմերում որքան հեռու է չակերտաւոր պրոգրեսսից... Համեմատաբար աւելի բախտաւոր են գաւառիս Պլնձահանքերը (Մադան), ուր գոյութիւն ունեն 8-ի չափ հանքեր և ձուլարաններ, բանում են երկու հազարի չափ բանուորներ և միայն 1905 թ. 56,065 պուդ պղինձ է հալուել *)։ Հաղորդակցութիւնների բացակայութիւնը ամհազին մնաս է հասցնում և այդ արդիւնաբերութեան ինձ յայտնեցին որ արդէն պոստի ճանապարհ է շինուած Կորիսից մինչև Հանքերը, սակայն դեռ ևս չի սկսուել անիւային հաղորդակցութիւնը, ուստի պոստը ուղարկւում է բեռնաբարձ։ Այդ էլ մի բան է...

*) Պուդը ծախւում է 11—12 ռուբլի։

Գ.

Միւս օրը կէսօրին ճանապարհ ընկայ Տաթև այդ վանքի վանահայր և վիճակիս յաջորդ Ներսէս վ. Մ.~ Թանգեանի հետ, որ առաջ տարի առաջ Շուշուայ թեմ. դպր. ուսուցչական խմբի անդամներից էր:

Վանքից շաբաթը երկու անգամ յատուկ մարդ են ուղարկում պոստ ստանալու: Վանահայրը այս անգամ կարգադրել էր և ձիեր բերելու մասին:

Եղանակը զով էր և պարզ: Մեր շաւիղը ընթանում էր նախ Կորիս գետի ափով ներքև, ապա չհասած Քարահունջ գիւղին մենք ծռեցինք արևմուտք և անտառապատ զառավայրով բարձրացանք մի ընդարձակ սարահարթ: Այնուհետև բոլոր ժամանակ մինչև Որոտների ձորը հարաւարեւելեան ուղղութեամբ էինք առաջ գնում:

Այդ ընդարձակ լեռնադաշտի հիւսիսային մասի հեռու հորիզոնում երևում էր Իշխլու լեռնային խումբը իր ձիւնապատ գագաթներով: Իշխլուի ստորոտում, ասում են, գտնւում է մի լիճ (Ղարագետ), որի մօտերքում է սկիզբն առնում Կորիս գետը: Զով և դալար Միւնիքի Իշխլուն ամբողջ ամառ իր գագաթների վրայ պահպանում է ձիւնի ծածկոցը և ջուր է մատակարարում իր կուրծքի ծերպերից հոսող վտակներին:

Ճանապարհին ամենմի քայլափոխում դուք հանդիպում էք հրաբղխային զօրեղ գործունէութեան անջնջելի հետքեր. հողը, քարերը պատմում են ձեզ որ ժրպիտ հայ գիւղացու-քրտինքով, յաճախ նաև արիւնով, ողողուած դաշտերը նախապատմական ժամանակներում ականատես են եղել երկրի հրաբղխային ցնցումներին ու ժայթքումներին:

Ճանապարհից աջ սարահարթի վրայ կոնուսների նման զատ-զատ կանգնած են երեք սարեր. այդ Ուշ-Թափալարի ստորոտում 180 տարի մեզնից առաջ Դաւիթ-

բէզը իր քաջերով յարձակուեց հայերին նեղող Ղարաշուլու շիա քիւրդ ցեղի վրայ և ոչնչացրեց նրան. այդպէս սկսեց իր հռչակաւոր ապստամբական շարժումը այդ նշանաւոր սիւնեցի դիւցազնը:

Մեր առջևից հեռու հորիզոնում երևում էր մի սրածայր գագաթ, որից ալ տարածւում է պարսպաձև լեռների մի շարք:

— Ի՞նչպէս են կոչւում այդ լեռները, հարցրի ձեռն յետևից ոտքով քայլող Խուդուց, վանքի ծառայից:

— Աղունասար, եղաւ պատասխանը:

Մեր շուրջ՝ հիանալի մշակուած արտեր, ճոխ աճած հացաբոյսերով, որոնց լի հասկերը բարձրից ներքև էին նայում Խուդու վրայ: Ասեմք Խուդին էլ մի երևելի հասակ չունէր, թէև նրա վտիտ մարմնի մէջ այնքան ոյժ կար որ նա յետ չէր մնում վանքի կերն ու հանգիստը առատորէն վայելած մեր նժոյգներից:

Քարահունի հողերին կպած են Խոտ և Շնհեր գիւղերի արտերը: Այդ գիւղերը պատկանում են վանքին: Այդպէս ուրեմն մենք մտանք Տաթևի ընդարձակ կալուածքի սահմանները:

Այդ հնադարեան վանքը այժմ ունի 9 գիւղ, չհաշուած վէճի մէջ 4 գիւղ, ինչպէս և Մեղրիի և Կապանի զանազան տեղերում եղած մանր մուշր կտորները: Անվիճելի կերպով վանքին պատկանում է 21,400 դեսետին տարածութիւն, որ բերում էր տարեկան 3581 րուբլի եկամուտ: Վէճի մէջ եղած հողերի մեծ մասը (մօտ $2\frac{1}{2}$ հազար դեսետին) դատաստանական պալատում վճռուած է յօգուտ վանքի:

*
* * *

Հալիձոր գիւղի սահմաններում մտանք վանքի անտառը և երկար ժամանակ մեր շաւիղը ոլոր-մոլոր պրտոյտներ էր անում կաղնի, Թխկի (КЛЕНЪ), հացիկի (ЯСЕНЬ) և այլ տեսակ-տեսակ ծառերի միջով, որոնց

մէջ նկատելի էր տեղ-տեղ և արջածառ (рябина)։ Անտառային շաւղի վրայից կախկիտուած ճիւղերը ստիպում էին ամեն մի քայլափոխում գլուխ կռացնել։ Անտառից դուրս եկանք մի բաց տեղ։ Մօտերքում գտնուում էր Հալիձոր գիւղը, որ չէր երևում մեր կանգնած տեղից։ Ի դէպ, պէտք է նկատել որ այս Հալիձորը տարբեր է Դաւիթ-բէգի պատմութեան մէջ հռչակուած Հալիձորից, որ գտնուում է հին Բաղաց աշխարհում կամ այժմեան Ղափանում, ուր դեռ ցոյց են տալիս ուղեւորին քաջ սիւնեցու անառիկ բերդի աւերակները։

Ինքը Որոտն գետը և նրա ձորի յատակը դեռ չէին երևում, այլ միայն դիմացի բարձր լեռնադաշտը, որի սեպածէ պատուռածքի եզրին զետեղուած էր Երիցաթումբ գիւղը և՛ նրա յետևում հարթ կանաչ սարալանջը պարփակուած անտառախիտ լեռների կոհակներով։

Առաջ ընթանալով մի այլ բաց տեղից տեսայ հեռւում մի դալար բարձրավանդակի վրայ անդնդախոր քարափի գլխին բուն դրած Տաթևի վանքը իր երկու սրածայր կաթողիկէներով և ձեղունով։

Արդէն մօտ էր Որոտնի ձորը, մենք դուրս էինք դալիս։ Հաբանդ գաւառի սահմաններից և մտնում Հին Սիւնեաց Ծղոկ գաւառը, որ բռնում էր Որոտնի կամ Բազարչայի վերին աւազանը։

*
* *

Դէպի Որոտնի ձորը իջնում է մի կեռումեռ կածան. դրանից ձախ խորխորատ, իսկ աջ—փլուած ապառաժների ահռելի զանգուած. այդ սեպածէ կախուած ժայռերի գլխից կարելի է միջանի զինուած մարդկանցով ամբողջ վաշտերի առաջն կտրել. իզուր չէ այդ վտանգաւոր անցքը Սախկալ-թութան կոչում։

Անդնդախոր ձորի հանդէպ կանգնած է գետի միւս բարձրաբերձ ափը, թողնելով մի տեղ իր և ջրի արանքում փոքրիկ տափարակ, որի վրայ շինուած է Մեծ Ա-

հապատը։ Այդտեղ է Տաթևի գետակը թափում Որոտնը. երևում են Մեծ Անապատը չրջապատող քառակուսի հաստ պարիսպները, որոնց չորս անկիւնում մի-մի աշտարակ։ Այդ բերդ-անապատի կենտրոնում երեւում է եկեղեցու կտուրը փոքրիկ դմբէթով և զանգակատնով, իսկ ներսում՝ պարսպին կից մի շարք խուցիկներ։ Թէ՛ անապատի բակում և թէ՛ շուրջը տնկուած են ահագին թթենիներ։ Ինձ ասացին, որ մի այլ անապատ էլ գտնւում է Հալիձորի դիմաց և կոչւում է Հարանց Անապատ։ Իրար կողքի երկու անապատ! XVII-րդ դարում, երբ շինուել են այդ անապատները, երևի հայերի մէջ ճգնելու տենչով բռնուած ահագին բազմութիւններ կային, այժմ այդ ամայի եկեղեցիներում և խուցերում բռն են դրել չղիկներն ու բուերը, ուր այլևս ոչոք չի խանդարում նրանց անդորրութիւնը։

Հասանք ձորի յատակը։

— Բայց ո՞ւր է Որոտնը, հարցրի ես վանահօրից. — մեր առջև գետին է մինչև միւս ափը։

— Ի՞նչե՛նք ձիուց, մենք Ստտանի Կամուրջն ենք հասել. այդ գետինն է այն կամուրջը, որի տակից անցընում է Որոտնը։

Խուզին անցկացրեց մեր ձիերը ձորի միւս կողմը, որ ներկայացնում էր սպիտակ, դեղին և կարմիր ժայռերի հաստ շերտեր, փորուածքներով ու խորշերով։ Ստալակատիտների զանազան ձևերի ու մեծութեան կախկտուած լեզուակներ, ապառաժների ճեղքերում բուսած վայրի խոտեր ու մացառներ ծածկում էին լեռան վիթխարի կուրծքը, որ թաց էր նրա խորքերից ծորող հանքային ջրերից։ Կամուրջի աջ՝ հիւսիսային՝ կողմից ձորի երկու կողքերը իրար մօտեցել են և կնճիռներ կիտած դաժան հայեացքով իրար են չափում, կարծես պատրաստ են իրար վրայ փլուել. բայց նրանց բաժանում է կատաղի Որոտնը, որ հիւսիսից դահավիժելով երկու հսկաների մէջ, լի ցատուժով գոռում է, գոչում, կատաղութիւնից փրփրում և նրանց ոտների

տակ ական փորելով փախչում ստորերկրեայ ճանապարհով։ Նրա ալիքները յորձանք տալով դուրս են վիժում կամրջի ձախակողմից և լաց ու կոծով հեռու փախչում այդ վտանգաւոր վայրից։

Սքանչացած բնութեան այդ ահուելի, միաժամանակ խրոխտ ու հոյակապ տեսարանից, ես ափսոսում էի որ նկարիչ չեմ անմահացնելու համար Օրիններ և Դաւիթներ ծնող այդ ձորերից մէկի պատկերը։

Մեծ զգուշութիւններով մենք մագլցեցինք ժայռերի վրայ, որոնք վտանգաւոր էին իրանց խոտերի թանձր րախիտ աճմունքով, և անցանք Սատանի Կամուրջի այն կողմը, որտեղից մուտք է դործում Որոտնը։ Դա մի զարհուրելի վիհ էր իր երախի այլանդակ պատոււածքներով, փրփրադէզ Որոտնը դահավիժում էր և կորչում խօլական խաւարով ծածկուած ստորերկրեայ կամարների տակ, վերևից կախկիտուել են ստալակտիտեան բիզբիզ ատամներ, ծերպերից խոտեր ու մացառներ։ Նման տեսարան է և այդ բնական տունելի հակառակ կողմից։

Կարծես կիկլոպների հուժկու բազուկներ են իրար վրայ դիզել այն վիթխարի ժայռերը, որոնցից կազմուած է այդ բնական կամուրջը։

*
* * *

Արևը մայր մտնելու մօտ էր։ Մենք անցել էինք մօտ քսան և հինգ վերստ, առանց հանգստանալու։ Այժմ վերջին և ամենադժի վերելքն էր մեր առջև, վաղը հասնելու համար, որ Սատանի Կամուրջից չի երևում և գտնուում է մօտ երկու վերստ նրանից հարաւարեւմուտք, հեռուից մեր տեսած բարձրաբերձ լեռնադաշտի եզրին։

Օձապտոյտ շաւիղը այնքան դժիք էր տեղ-տեղ որ անսովոր մարդու թւում էր թէ անկարելի է ձիու մէջքից վար չգլորուել։ Մեր յոգնած նժոյգները հեւալով վեր էին մագլցում և շուտ-շուտ կանգ առնում շունչ առնե-

լու համար: Զառիվայրը ծածկուած էր ծառերով և թռփերով և փլած ապառաժների ահագին կտորներով:

Ահա վերջին պտոյտը և քրտինքի մէջ կորած ձիերը հասան լեռնադաշտի գլուխը: Մռելով հարաւ, լեռնադաշտի դէպի ձորը նայող եղբրքով, անցանք վանքի դեռ չհնձած արտերի կողքով և դուրս եկանք հնադարեան սրբավայրի հսկայ պարսպների տակ:

Մթնել էր արդէն, կիսախաւարի մէջ լուռ կանգնած պարիսպներն ու բուրդերը, կամարակապ դարպասի գլխին կանգնած մատուռ-դիտանոցը և պատերի այն կողմ երկինք բարձրացած երկու սրածայր գմբէթները ինչ-որ խորհրդաւոր վեհութիւն էին ներշնչում: Մարդ տխրութիւն ու սարսուռ էր զգում, յիշելով նրանց արևոր գլուխներով հազար տարիների ընթացքում անցած քաղաքական արհաւիրքներն ու փոթորիկները, նրանց տեսած հալածանքները, կոտորածներն ու հրդեհմունքները:

Կամարակապ երկար անցքով դուրս եկանք վանքի բակը, ուր սպասում էին վանահօր՝ երկու վարդապետներ, հոգևոր վարչութեան քարտուղարը և միքանի ծառաներ:

Վանահօր կարդադրութեամբ ինձ յատկացրին վանքի հիւսիս-արևելեան մասում պ. Ա. Մ.—Աղարեանի հաշուով շինած հիւրասենեակներից մէկը: Դուրսը ցուրտ էր և մութ, ինքս վաստակած: Այդքան սար ու ձորերի յետևում, պատմական մի այդպիսի վայրում շատ հաճելի էր գտնել մաքուր, լաւ կահաւորուած ու լուսաւորուած օթեան:

Դ.

Պայծառ ու զով առաւօտ էր, երբ ես կանգնած սենեակիս առջև պատշգամբի վրայ, զմայլում էի Սիւնեաց աշխարհի մի հրաշալի լանդշաֆտով:

Դիմաց՝ կանաչ լեռնադաշտ, որի մէջտեղում խորհիթների մի կոյտ—Տանձատափ գիւղը. հորիզոնում

Գաղբոյլ լեռնադօտին, որի դադաթներն վրայ տեղ-տեղ ձիւնի շերտեր են երևում: Չախ թևի վրայ՝ Որոտնի ձորը իրար թիկունք մտած բարձր կողերով, աւելի հեռու՝ լեռնադաշտեր, ձորեր և հորիզոնում արևի շողերի մէջ նշմարուող Դիզափայտի կոհակները, մի հեռաստան, որ բաժանուծ է իմ կանգնած տեղից մօտ եօթանասուն վերստ տարածութեամբ: Աւելի ևս չքնաղ է տեսարանը երբ Դիզափայտի լեռների յետևից ծագում է վարդաճաճանչ արշալոյսը:

Այլ թևի վրայ հեռաւոր տեսարանները ծածկում է կիսակործան պարիսպների յետևում կանգնած Տաթևի տաճարը իր դէպի արևելք նայող բաց ճակատով:

Շինութիւնը, որի երկար պատշգամբի վրայ ես կանգնած եմ, բաղկացած է հին խուցերի կտուրների վրայ շինուած մի շարք սենեակներից: Հին խուցերի և նոր սենեակների յարկերը այդ ձև շաղկապուած յենուած են իրանց մէջքով վանքի պարսպին: Այդ շինութեան ուղի գտնուում է ծառերով ու անտառերով բռնուած մի փոքրիկ տափարակ, որի եզերքը իջնում է դէպի անդնդախոր ձորը: Իջնեք պատշգամբից, անցնենք վերև յիշած կիսակործան պարսպի միւս կողմը—վանքի բակը:

Վանքի բռնած տափարակը արևելքից, հարաւից և արևմուտքից դէպի խոր անդունդներն է իջնում: Այդ բնական պարիսպները անառիկ են դարձրել բերդ-մենաստանը երեք կողմից. մնում է բաց այդ դուրս ցցուած տափարակի այն մասը, որ լեռնադաշտի շարունակութիւնն է կազմում. այդ կողմից էլ բարձրանում են վանքի արուեստական հաստահիմ պարիսպները իրանց գոռող բույսերով:

Այդ թերակղզիաձև տափարակի վրայ, աւելի մօտ նրա արևելեան եզերքին, կանգնած է վանքի տաճարը: Բերդ-վանքի բռնած տարածութիւնը յաւ տնտեսելու նըպատակով նրա բոլոր շինութիւնները կառուցել են կղզեցոյց, կամ կից են տուած պարիսպներին: Նրանց դռնի պատերով ուղղակի անդնդի եզերքից են բարձրանում: Այդպէս, վանքի կամարակապ մուտքի դիմաց՝ պարսպին

կպած է ախուատունը, նրան կպած է արևմուտքից ընթերցարանը և մի շարք թաղածածկ խուցեր ու սենեակներ, որոնք բոլորակի գնում են հարաւ, ուր գտնւում է սեղանատունը, առաջնորդարանը, և արևելեան պարսպի հետ միանալով գալիս հասնում են մեր տեսած կիսակործան պատերին, որի անկիւնում այժմ էլ ցոյց են տալիս սենեակ այն ստորերկրեայ անցքով, որով պաշարուածները իջնում են եղել Որոտնի ձորը՝ քուր վերցընելու համար:

Տաճարի երեք կողմից մնում է բաւական մեծ հրապարակ, որ, օգտուելով վանքի աղբիւրից, այժմ փորձում են բուրաստան դարձնել:

Տաթևի տաճարը, ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից, շինուած է IX-րդ դարում. այնուհետև թէ բնութեան և թէ իրար հետևող մի շարք թշնամիների առաջացրած աւերումները նորից շինուել են. ամենավերջին նորոգութիւնը այն վիթխարի զանգակատունն է, որ կառուցուել է տասը տարի առաջ, պահպանելով հնի ճարտարապետական ոճը:

Դեռ IV-րդ դարում Տաթևի տեղում մի անշուք եկեղեցի է եղել շինուած, և մինչև որ Սիւնեաց աշխարհի եպիսկոպոսական աթոռը գտնուում էր Որոտնի վերին հոսանքում, նրա աջ ափին, Անգեղակոթի դիմաց, հռչակաւոր Շաղատ գիւղաքաղաքում, որ մի ժամանակ Սիւնեաց իշխանների ոստանն էր, — չէր մտածուում Տաթևի բնական ամրութիւններից օգտուելու մասին. արաբական արշաւանքները ստիպեցին ուշք դարձնել Տաթևը վրայ. 839 թուականին Դաւիթ եպիսկոպոսը գնեց Սիւնեաց իշխան Փիլիպպէից այդ տեղը, ապա բարեպաշտ այ իշխանների և վանքի նուիրած կալուածներով ու շինքերով հարստացած սրբավայրում 895 — 906 թուակ վրայ կանգնեցին Պօղոս-Պետրոսի տաճարը: Հարաւի մի կողմից նրա հետ ձուլուել է մի փոքրիկ եկեղեցի ևս, որ երկու անգամ հիմնովին կործանուել է, իսկ յետոյ երրորդ անգամ շինուել է Սիւնեաց աշխարհը

մոռացութիւնից փրկող Ստեփաննոս Օրբէլեանի ձեռքով։ Այդ նշանաւոր պատմիչը ապրում էր XIII-րդ դարում։ Հետեւեալ խօսքերով է անմահացրած նրա յիշատակը այդ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու դրան վրայ. ՁՏէր Ստեփաննոս Մետրապօլիտ Սիւնեաց որ է Պրօտօֆոանտէս Հայոց Մեծաց, որդի մեծափառ իշխանին Տարսայիճի եւ շինող սուրբ Եկեղեցոյս, յիշեցէք ի Քրիստոս։

Այդ եկեղեցու շարունակութիւնն է մի կամարաւորակապ սիւնազարդ սրահ, որի տակ հանգչում է մի այլ նշանաւոր գրող և եկեղեցական գործիչ. նրա դամբարանի վրայ կարդում ենք հետեւեալ տողերը.

Ենորհին Այ շինեցաւ սք. մատուռս եօթնալոյս րաքունապետին եւ երկրորդ Ոսկեքերանին երիցս երանեալ վարժապետին մերոյ եւ չորրորդ Լուսաւորչին սրբոյն Գրիգորի Տաթեւացոյն և այլն։

Այդ այն Տաթեւացին է, որ խօսքով, գրչով և գործով մաքառում էր XIV դարում ազգային եկեղեցութշնամի Ֆրանկիսկեան և Դոմինիկեան կրօնաւորների դէմ և այդպիսով ընդգիմադրութիւն էր ցոյց տալիս ունիթոսական պրօպագանդային հայաստանում։

Գրիգոր Տաթեւացին ահագին ժողովրդականութիւն ունի մանաւանդ Սիւնիքում, ուստի զարմանալի չեն անկեղծ միամտութեամբ ձօնած չափազանցութիւնները այդ արձանագրութեան մէջ։

Բակի հարաւային մասում կանգնած է մի ութանկիւնանի օբելիսկ—դա վանքի հռչակաւոր սիւն-գաւազանն է, գազաթը պսակուած քարի մէջ քանդակուած խաչով։ Առաջնորդարանին կից եղել է մի պատշգամբ, որից ձեռքով կարելի էր հրել սիւնը և նա կ'երերար իր տեղում, այժմ այդ պատշգամբը չկայ. իսկ սիւնը շրջապատուած է վանդակով և անշարժ կանգնած է. այդ դրութիւնը երեւի աւելի սազական են համարել վանական կեանքին...

Մտայ առաջնորդարանը կամ «թանաքան»,—գեղեցիկ կահաւորուած կամարակապ սենեակներ, դուրս եկայ

պատշգամբը, որ կախուած է ուղղակի անդնդի վրայ
և նայում է դէպի արեւելք: Գլուխ պտտեցնող բար-
ձրութիւնից երևում են ներքեւում՝ քարափի շարունակու-
թիւն կաղմոյ պատերը, նրանց տակ գտնուող սեպաձև
ապառաժները, աւելի ներքեւում սարի լանջից պոկուած
մեծուփոքր քարերի խառնիխառն կարկառ, ապա կա-
նաչ զառիվայրներ և տափարակ մինչև Որոտնի փրփրա-
գեղ հոսանքը: Պատշգամբից երևում է Որոտնի ձորը, Սա-
տանի Կամուրջը, Սախկալ-թութանը և մեր եկած ճա-
նապարհը:

Առաջնորդարանից դուրս գալով անցանք բակը և
մտանք վարդապետներից մէկի բնակարանը, որ բաղկա-
ցած էր երկու փոքր սենեակներից. այդ կողմից ևս
պատշգամբ կար կախուած Տաթևի ձորը իջնող քարափի
գլխին:

Ինձ հետաքրքրում էին վանքի պարիսպները և բուր-
դերը իբրև հին բերդի նմուշներ: Բակից այդ պարսպի մի-
այն վերևի մասն էր երևում: Անցայ կամարակապ մուտ-
քով, որի գլխին, ինչպէս սկզբում տեսանք, կանգնած է
մատուռ-դիտանոցը: Սրբատաշ քարերից կոփուած այդ
փոքրիկ եկեղեցին շինուել է XI դարում և իբրև հնու-
թիւն յամենայն դէպս արժանի չէր հաւանոց դառնալու...
Իհարկէ մեր մերկանտիլ դարում ձուռն և հաւի միսը ա-
ւելի են դնահատուում քան սրբութիւններն ու հնու-
թիւնները, սակայն վանքում այլ վերաբերմունք կարելի
էր պահանջել...

Կամարակապ անցքը վերջանում է և ձեր առաջ
բացուած է ընկուղի տախտակից կռած-կոփած հասարու-
պինդ դուռը, որ իր վրայ կրում է անթիւ թշնամիների
կատաղի հարուածների հետքեր, փոսեր. դռան կողքերից
կանգնած են մի-մի բար և դռանց վերևից դրած է երրորդը.
միապաղաղ տաշած 3 քարեր, որոնք յիշեցնում են նախա-
պատմական Յունաստանի մեկինեան դռները, նոյնպէս 3
միապաղաղ քարերից. այդ կիկլոպեան քարերից վերինը
արդէն ճաքել է: Դռան առաջ երկու հաստահիմն սիւ-

անքի վրայ յենուած է կամարը, որի տակ կանգնողին կարող են տեսնել կամարի վերեւից բացուող դռնակէց, որ ծածկուած է քար սալով: Դարպասից աջ ու ձախ հաստ պարիսպներն են, որոնք պաշտպանում են վանքի միակ անպաշտպան մասը — լեռնադաշտի կողմից: Չախ պարիսպը, — որի յետեւից խուցերի կտրին շինուած մեղ ծանօթ նոր շինութիւնն է և բանջարանոցը, — շարունակուած է մինչև անդունդի եզերքը, իսկ աջ պարիսպը անկիւն է կազմում և ծուռում արեւմուտք ու հասնում Տաթև գետակի փորած խոր ձորի եզրը և շարունակուած սեպաձև քարափի գլխով: Պարսպի անկիւններում կանգնած են մի ժամանակ դռնոց բուրգերը երկշարք ծակերով: Այդ գլանաձև բուրգերի դրսի մակերեսի վրայ աչքի են ընկնում գետնից բարձր, մի շարքի վրայ, երեք վիթխարի կտուցաձև ցցուածքներ սալաձև քարերից, իւրաքանչիւրը ներքեւից բուրգի ներսը տանող անցքով: Այդ կտուցների պաշտպանողական դերը չկարողացայ ինձ բացատրել:

* * *

Իր ժամանակ Տաթևը հռչակուած էր իբրև զօրեղ ամրութիւն, այդ պատճառով հեռու դաւառներից անդամ ժողովուրդը յաճախ ապաստան է դտել նրա հաստաւորինդ պարսպների յետեւից: Հեռաւոր Գողթան դաւառից անդամ փախչում էին Տաթևի վանքը:

Այն, ինչ անկարող է եղել կատարել հայերիս բաժանբաժան եղած, պառակտուած ու թոյլ աշխարհական իշխանութիւնը, փորձել է իրագործել վանքը, ուստի և քաղաքական միացնող իդէալներից զուրկ ժողովուրդը իր տաքոյժ յոյսը դրել էր հոգեւորականութեան ու եկեղեցու վրայ: Եւ իշխանները, բարեպաշտ հայ աիկիւններն ու ժողովուրդը իրանց հոգու փրկութեան համար նուէրներ էր քր բերում էին վանքերին: Տաթև մի ժամանակ ունեցել է մօտ 25 սեփական գիւղեր: Տաթևի թե-

մում Ստեփաննոս Օրբէլեանից առաջ 1400 հայ գիւղ էր հաշւում, իսկ այդ պատմիչի ժամանակ 720: Այժմ Տաթևի յաջորդութեան մէջ 90 գիւղ է մնացել 63 հազար ժողովուրդով: 1903 թուականի ընթացքում, հ. յաջորդի մատենաների համեմատ, ծնունդ են 1408 ար., 1204 իգ. սեռից, կատարուել է 683 պսակ, տեղի են ունեցել 502 ար. և 487 իգ. մահեր, ուրեմն 4284 դէպք, որոնցից դրամական շահ ունի հոգևորականութիւնը:

Մի ժամանակ վանքում ապրում են եղել 500 կրօնաւորներ. մենք տեսանք Մեծ Անապատը, յիշեցինք, որ նրա կողքին եղել է և Հարանց Անապատը: Երեւակայեցէք թէ այդքան բերաններին լիութիւն տալու համար ի՞նչ միջոցներ էին հարկաւոր: Այժմ Անապատները ամայի, իսկ վանքում բացի վանահայր-յաջորդից երկու վարդապետներ, այն էլ մերձաւոր Տաթև գիւղից:

Այդ գիւղը հազիւ երկու վերստ հեռու լինի վանքից և գտնուում է նրանից հիւսիս-արեւմուտք Պետրուսախաչ սարի ստորոտում: 1897 թուականի ժողովրդագրութեամբ այդ գիւղում եղել է 1881 շունչ: Վանքապատկան այդ գիւղում կայ սկզբնական մի ուսումնարան, որի ուսուցիչը յոյն է:

Չնայած որ վանքի ընթերցարանը բաց է բոլորի համար—գիւղացիները չեն օգտուում նրանից: Եւ ինչո՞ւ զարմանալ հասարակ տգէտ գիւղացիների վրայ, երբ ընթերցանութիւնը պահանջ չէ նոյնիսկ վանքի երկու վարդապետների համար, որոնց միակ գործն է—օրը երկու անգամ եկեղեցում մեն-մենակ կանգնած ժամ ասել: Դրանց անընթերցասիրութիւնն էլ զարմանալի չէ. այդ ծերունիներից մէկը պարզամտութեամբ հաւատացած էր որ ճապոնացիները «հայ-քրիստոնեաներ» են...

Լ. Ս.

(Վերջը յաջորդ համարում)